

MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA
W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM
ANALIZA USYTUOWANIA KAPLICZEK PRZYDROŻNYCH
NA TERENIE POMORZA

MARTA SZASZKIEWICZ

Niemal we wszystkich dotychczas wydanych albumach, opracowaniach i artykułach (np. Adamowski i Wójcicka 2011; Rybarczyk 2010, 55–65; Gajdek 2012, 28–29; Sienkiewicz 2004, 22–23; Pierzynowska 1999; Borzyszkowski i Klejna 2004; Czerwiński 2012) dotyczących małej architektury sakralnej słowem wstępu opisuje się kapliczki jako element krajobrazu, dziedzictwo i dowód wiary katolickiej¹. Przypisuje się im (oczywiście nie bez powodu) cechy apotropaiczne oraz magiczne. Kapliczki są jednak nie tylko pomnikami historii wpisanymi w pejzaż, ale cały czas zajmują ważne miejsce w życiu wiernych. Tworzą wspomniany krajobraz nie tyle w ujęciu geograficznym, ile w religijnym. Według Elżbiety Bliskiej-Wodeckiej wyróżnić można trzy typy krajobrazu: religijny, sakralny i kultowy. „Krajobraz religijny jest pojęciem obejmującym najwięcej zagadnień związanych z religią i jej wpływem na kształtowanie krajobrazu. Pojęcia o węższym znaczeniu jak krajobraz sakralny, krajobraz kultowy koncentrują się na badaniu materialnych elementów kultury występujących w krajobrazie i związanych z religią występującą na badanym terenie” (Bliska-Wodecka 2004, 267). Przyjmując taką typologię, osadzam kapliczki w krajobrazie kultowym jako integralnej części krajobrazu kulturowego. Są one niewątpliwie miejscami uświęconymi, w których odczuwa się bliskość Boga i sacrum. Przestrzenie,

MARTA SZASZKIEWICZ – etnolog, doktoranta w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dyrektor Muzeum Uniwersytetu Gdańskiego. E-mail: marta.szaszkiewicz@gmail.com. ORCID 0000-0001-7840-7896.

¹ Bardzo dziękuję anonimowym recenzentom, których uwagi pomogły ulepszyć artykuł.

w których sytuowano kapliczki, nie były przypadkowymi, dowolnymi lokalizacjami. Małą architekturę sakralną odgradza się od strefy profanum (i to w sensie dosłownym) płotem lub siatką, tworząc tym samym przestrzeń kultową, charakteryzującą się przede wszystkim odczuwaniem sacrum.

Oczywiście w tym miejscu należy pokreślić, że owe rozważania dotyczą przestrzeni wiejskiej, a nie miejskiej. Omówienie znaczenia i funkcji kapliczek miejskich jest zadaniem dużo trudniejszym. Miasto dostarcza wielu różnych perspektyw i jak stwierdza Ewa Klima „w mieście zazwyczaj nie ma wyraźnej granicy między sacrum, jakie reprezentują takie budowle, a otaczającym profanum i to zarówno w sensie architektonicznym (na ogół brak jest np. ogrodzenia), jak i ideologicznym” (Klima 2011, 179).

Tym samym niniejszy artykuł porusza kwestię wybranych pomorskich kapliczek ulokowanych wyłącznie w przestrzeni wiejskiej i nie dotyczy krzyży powypadkowych oraz kaplic kościelnych. Użycie słowa „przeźren” nie jest tu zabiegiem przypadkowym. Należy rozróżnić „przeźren” i „miejsce” oraz „obszar”, gdyż nie są to lokacje tożsame.

Yi-Fu Tuan wskazuje, iż „przeźren jest w zachodnim świecie powszechnie przyjętym symbolem wolności. Przeźren stoi otworem, sugeruje przyszłość i zachęca do działania. [...] Zamknięta i ucłowieczona przeźren staje się miejscem” (Tuan 1987, 75). Czym w takim razie będzie obszar? Tu z pomocą przychodzi Bogdan Jałowiecki, który tłumaczy: „o ile miejsce jest ściśle ograniczone, o tyle obszar, przeciwnie, charakteryzuje rozległość, jego granice mogą być oznaczone albo zupełnie płynne. Obszar może być niczyj albo stanowić czyjąś własność wyraźnie podkreślona specjalnymi znakami lub ogrodzeniem” (Jałowiecki 2011, 22).

Omawiając szerzej ten temat, nie można pominąć koncepcji Henri Lefebvre’a, który wprowadził pojęcie przestrzeni do teorii społecznych (Lefebvre 1991; 2009). Przeźren w tym ujęciu jest niezwykle złożona, wieloaspektowa i ściśle związana z rozwojem społecznym (Dymnicka 2019). Zaproponowaną przez niego triadę przestrzenną (*spatial triad*), czyli praktyki (*spatial practice*), reprezentację przestrzeni (*representations of space*), przeźren reprezentacyjną czy też przeźren reprezentacji (*representational space*). Każda z nich daje nową perspektywę i dodatkową wielowymiarowość, biorąc pod uwagę postrzeganie przestrzeni poprzez doświadczenia społeczne i codzienne praktyki (Lefebvre 1991, 38–39). Tym samym, idąc dalej za Lefebvre’em i jego koncepcją przestrzeni społecznej jako wytworu społecznego, można skonkludować, że „każde społeczeństwo, a więc każdy sposób produkcji, wytwarza własną przeźren. Poszczególne społeczeństwa mają odrębne praktyki przestrzenne, w toku zaś tych praktyk ludzie wytwarzają swoją przeźren, naznaczają ją i przyswajają” (Jałowiecki 2010). Tym samym można by pokusić się o zastosowanie koncepcji

Lefebvre'a do podejmowanych studiów. Jednak w tym przypadku należałoby zupełnie inaczej spojrzeć na zebrany materiał badawczy i poddać go innym kategoriom. Taka analiza dostarczyłaby z pewnością wielu nowych perspektyw, jednak na potrzeby niniejszego tekstu, który dotyczy fizycznej analizy przestrzeni, nie widzę potrzeby rozszerzania podjętych studiów o zagadnienia związane z symbolicznym i społecznym jej wyznaczaniem. Temat ten zasługuje na zupełnie odrębną rozprawę, której mam nadzieję się podjąć.

Przystępując do kompleksowych studiów dotyczących znaczenia małej architektury sakralnej, należy dokładnie przeanalizować trzy obszary, które pozwolą zoperacjonalizować cel analizy i usystematyzować wiedzę dotyczącą kapliczek. Owymi obszarami są: powody (motywacje), jakimi kierują się fundatorzy tych obiektów sakralnych, przestrzeń (usytuowanie) oraz praktyki religijne (nabożeństwa) odbywające się pod kapliczkami.

Niniejszy artykuł jest wynikiem badań terenowych prowadzonych w latach 2014–2015 na terenie Powiśla, Żuław i Kociewia. Zastosowane badania ilościowe, uzupełnione wywiadem swobodnym (pogłębionym wywiadem etnograficznym) oraz wywiadem kwestionariuszowym, pozwoliły uzyskać cenny materiał empiryczny, który posłużył mi do napisania artykułu „Współczesne intencje stawiania kapliczek na Pomorzu – analiza wyników badań terenowych” (Szaskiewicz 2016). Po przeanalizowaniu 300 udokumentowanych przeze mnie kapliczek stworzyłam w nim klucz najczęściej powtarzających się motywacji. Odniesienie się do stworzonego przeze mnie katalogu fundacji i wspomnianego tekstu jest niezbędne, by rzetelnie przeanalizować usytuowanie kapliczek w przestrzeni, ponieważ miejsce nierzadko ma zasadniczy wpływ na motywację fundatorów do budowy kapliczki. Niniejszy artykuł będzie więc swojego rodzaju rozszerzeniem podjętych już etnograficznych studiów dotyczących kapliczek z terenu Powiśla, Żuław i Kociewia.

Wyróżniam zatem następujące motywacje:

- ochronne (np. przed epidemiami, powodzią);
- związane z upamiętnieniem ważnych wydarzeń historyczno-narodowych, religijno-kościelnych lub prywatno-rodziny (np. zakończeniem wojny, wyborem kard. Karola Wojtyły na papieża, jego beatyfikacją);
- dziękczynne – wśród kapliczek dziękczynnych funkcjonuje największa różnorodność intencjonalna (od dziękczynno-wotywnych po dziękczynno-błagalne);
- zindywidualizowane, najczęściej stawiane na prywatnej posesji – motywacje, które najczęściej są silnie związane z głęboką wiarą fundatora;
- praktyczno-wotywno – związane z potrzebą odczuwania bliskości z obiektami sakralnymi (np. brakiem kapliczki w danej miejscowości, dużą odległością od kościoła) (Szaskiewicz 2016, 286).

Na podstawie zebranego materiału oraz stworzonego i przywołanego klucza motywacji przedstawię najczęściej pojawiające się kategorie kapliczek ze względu na ich usytuowanie^{2,3}:

- kapliczki graniczne (znajdujące się na początku bądź końcu wsi, graniczące m.in. z lasem lub polem),
- kapliczki stawiane na skrzyżowaniach bądź rozstajach dróg,
- kapliczki wznoszone na prywatnej posesji,
- kapliczki stawiane w miejscach pochówków (epidemie, masowe zbrodnie, cmentarze),
- kapliczki usytuowane ze względu na znaczną odległość do kościoła (najczęściej spotykane są w centralnej części wsi).

Proces budowy kapliczek, a co za tym idzie – proces tworzenia przestrzeni sakralnej rozpatruję w kontekście mitologiczno-wierzeniowym (do okresu XX-lecia międzywojennego) i czysto praktycznym z zachowaniem podstaw religii chrześcijańskiej (o czym za chwilę).

Ukierunkowanie przestrzeni prowadzi do jej religijnej waloryzacji, która dokonuje się dzięki uczestnictwu w rzeczywistości transcendentnej. Dążenie człowieka do życia w obszarze świętym skłania do podejmowania aktów mających na celu nie tylko orientację, lecz także ustanowienie w przestrzeni miejsc naznaczonych obecnością sacrum. Praktykę tę, polegającą na nadawaniu poszczególnym obiektom wyjątkowo religijnego znaczenia, określa się mianem konsekracji. Polega ona na uświęceniu i przeznaczeniu na wyłączny użytek kultu religijnego osoby, rzeczy lub miejsca poprzez uroczyste przeniesienie ich ze strefy profanum do strefy sacrum. [...] Konsekracja obszaru jest u swych podstaw procesem twórczym. Stanowi świadome dążenie do zmiany środowiska i utworzenia w świecie widzialnym konkretnych ośrodków oddziaływania sacrum. Uświęcona przestrzeń reprezentuje dzięki temu ogniwo łączące wymiar

² W tym miejscu należy zauważyć, że tak jak jedna kapliczka może być wzniesiona z uwagi na kilka motywacji, tak również ich usytuowanie może nieść za sobą kilka kategorii przestrzeni. Kapliczka wznoszona na prywatnej posesji może być usytuowana również ze względu na znaczną odległość od kościoła. W trakcie analizowania materiału badawczego okazało się jednak, że częściej dochodzi do wnoszenia kapliczek ze względu na kilka rodzajów motywacji niż przestrzeni. Stąd propozycja rozpatrywania ich ze względu na pięć odpowiednich kategorii.

³ Można tu zastosować odrębną kategorię przestrzeni, ściśle związaną z motywacją upamiętniającą ważne wydarzenia historyczne. Wyodrębnienie i użycie tej kategorii przestrzeni może być rozważane wyłącznie w przypadku, w którym dane miejsce (według fundatorów) ma szczególne znaczenie upamiętniające, m.in. z uwagi na masową zbrodnię, przybycie przesiedleńców z Kresów Wschodnich czy inne wydarzenie mające szczególne znaczenie dla społeczności i związane z jedną konkretną przestrzenią.

doczesny z rzeczywistością wyższą i doskonalszą. Religijna waloryzacja sprawia, że obszar konsekrowany jest obiektem wybitnym, odgraniczonym od świeckiego porządku” (Bramowski 2003, 37–38).

Przestrzeń zamieszkiwana staje się „naszym światem”, przestrzenią, która jest przeciwieństwem chaosu i niebezpieczeństwa. Dlatego też kapliczki traktują jako symbol porządkowania świata, dzięki któremu ich fundatorzy dążą do uświęcenia przestrzeni i jej sakralizacji.

Wątek ten rozwinę jeszcze przy okazji omówienia poszczególnych przestrzeni, w których występują kapliczki. Jednak już w tym miejscu należy zaznaczyć, że ich usytuowanie i rozważania pod kątem mitologiczno-wierzeniowym zostało zastąpione racjonalizacją świata i pewnym pragmatyzmem wiernych, którzy budowę współczesnych kapliczek najczęściej sprowadzają do postawy czysto praktyczno-religijnej, np. związanej z odległością od kościoła lub brakiem miejsca do odprawiania nabożeństw paraliturgicznych. Nie rozpatrują wznoszenia kapliczek w ujęciu magiczno-wierzeniowym opisanym we fragmencie pracy Tadeusza Seweryna:

kapliczki i krzyże stawiał lud najczęściej na skrzyżowaniu dróg, w dawnym siedlisku złych demonów, u wejścia do wsi lub do miasta, w miejscu samobójstwa, mordu, znalezienia dziecka nieochrzczonego lub czaszki ludzkiej, w miejscu spalenia czarownika, objawienia się Matki Boskiej lub świętego, koło studzien lub źródeł, których wodę poczytywano za cudowną, a wreszcie na mogiłach ludzi pochowanych w polu lub w lesie. Tylko nieliczna ich część pełniła zarazem świecką rolę słupów granicznych (Seweryn 1958, 25).

Ponadto wierni nie wnoszą już kapliczek z figurami patronów od konkretnych niespodziewanych zdarzeń, ponieważ wiedza dotycząca m.in. chorób i zagrożeń jest zrjonalizowana (Szaskiewicz 2016). Dlatego też obecnie tak wiele kapliczek poświęconych zostało Matce Boskiej, a nie odpowiednim patronom. Wyjątkiem mogą być kapliczki z figurą św. Floriana⁴, które często można spotkać przy budynkach Ochotniczej Straży Pożarnej. Niegdyś kapliczki z figurą św. Jana Nepomucena wnoszone były w pobliżu wody i mostów, te z figurą św. Rocha lub św. Rozalii chroniły od zarazy i chorób, kapliczki z figurą św. Antoniego, poświęcone najbardziej skutecznemu orędownikowi, patronowi rzeczy i osób zaginionych, mimo że te spotykane na Pomorzu rzadko miały

⁴ Św. Florian jest patronem chroniącym od pożarów i nieurodzajów, a także patronem zawodów związanych z ogniem, głównie strażaków, ale również hutników i kominiarzy.

charakter dziękczynny. Reasumując, do okresu II wojny światowej same kapliczki były stawiane w przestrzeni szczególnej w rozumieniu mitologiczno-magicznym. Obecnie w dużej mierze fundatorzy budują kapliczki w miejscach centralnych, kierując się względami religijno-praktycznymi i upamiętniającymi.

KAPLICZKI GRANICZNE

Kapliczki graniczne były pewnego rodzaju znakami demarkacyjnymi, które w sposób symboliczny wyznaczały obszar wsi. Określały granicę terenu „swojego”, czyli oswojonego, zamieszkałego i bezpiecznego od „obcego”, tajemniczego, niebezpiecznego i niezbadanego. Granica między dwoma przeciwnymi światami: *orbis interior* i *orbis exterior* porządkowała rzeczywistość. Ludowe myślenie magiczne dotyczące symboliki owej granicy między tym, co zasiedlone (ludzkie), a tym, co niezasiedlone (nieludzkie), było niezwykle silne. O symbolicznie granicy pisał Eliade, który twierdził, że teren zaludniony, zagospodarowany, czyli „urządzony jak świat”, jest bezpieczny, poświęcony, a jego przeciwstawieniem jest przestrzeń nieznaną, która rozciąga się poza tym obszarem (Eliade 1993, 60).

Dobrym podsumowaniem tych rozważań jest fragment niewielkiej publikacji *Tajemne przestrzenie świętości*, w którym czytamy:

świątynia, krzyż, kapliczka organizują naszą przestrzeń nadając jej znaczenia; nasz świat jest wszakże światem symboli – czyniących go "zrozumiałym". Nie omijamy ich obojętnie. Wrośnięte w „nasz” krajobraz, przypominają o istotnych wydarzeniach, intencjach, prośbach i żalach. Czekają na rozstajach dróg, na żywych i umarłych. [...] Wznoszone w miejscach szczególnych, nieprzypadkowych, na granicach ludzkich siedlisk, pomiędzy przestrzenią pól i lasów, na wzniesieniach przy gościńcach, czuwają nad naszym bezpieczeństwem. Przypominają i chronią przed nami miejsca, gdzie błakają się dusze zmarłych nienaturalną śmiercią, dusze pokutujące. Ich funkcją jest strzec naszego oraz obcego nam świata (Kośko 1999, 5).

Dlatego też przekraczając ową granicę, wkraczamy w zupełnie nowy obszar (por. Czarnowski 1938, 5). Przykład kapliczki granicznej odnajduję we wsi Dąbrówka⁵, na końcu której przed wojną wzniesiono ceglana kapliczkę z figurą Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus. Na początku tej samej wsi znajduje się druga kapliczka, z figurą Matki Boskiej z Lourdes, na której widnieją trzy

⁵ Dąbrówka, gmina Tczew, parafia Miłobądz.

pierwsze cyfry, wskazujące na datę powstania obiektu w latach 1900–1909. Według informatorów obie kapliczki powstały w podobnym przedziale czasowym. Takie usytuowanie kapliczek wyznaczało wspomnianą już granicę wsi dodatkowo, zabezpieczając ją przez nieszczęściem i niebezpieczeństwem.

Kolejnym przykładem kapliczki granicznej, która oddziela miejscowość od lasu (jako przestrzeni nieoswojonej), jest kapliczka z miejscowości Śliwiny⁶. Wzniesiono ją w 1939 roku, na co wskazuje granitowa tablica z napisem: *Królowo Korony Polski módl się za nami Śliwiny 1939*. Jej poświęcenie nastąpiło zaś 20 sierpnia 1939 roku. W kapliczce umieszczona została figura Matki Bożej Niepokalanego Poczęcia. W jej otoczeniu znajdują się betonowa ławka, dwa krzyże i kamień upamiętniający cztery poległe osoby w 1923 roku. Napis na ławeczce (wypukły relief): *Przechodniu usiądź sobie i zmów pacierz za ofiary wojny* wskazują motywację powstania kapliczki w tym miejscu. Kapliczkę ku czci Matki Bożej wybudował nieżyjący już Władysław Albecki z Rokitek. Figurkę uchronił przed niszczycielską ręką okupanta Franciszek Hebel, który ukrył ją na strychu swojego domu. Tuż przy kapliczce widoczny jest betonowy krzyż z napisem: *AV Maria NN. Ofiary wojny 39–45*.

KAPLICZKI NA SKRZYŻOWANIU DRÓG

Kapliczki spotykane na skrzyżowaniach dróg uznaje się za rodzaj drogowskazu, który wyznacza drogę podróźnym. Przykładem takiej kapliczki może być ta z miejscowości Krzywe Koło⁷ na Żuławach. Kamienną kapliczkę z elementami cegły klinkierowej zwieńczono metalowym krzyżem. Obok figury Matki Boskiej Saletyńskiej ustawione są dwie figury dzieci oraz dwa aniołki. Matka Boska z La Salette miała się ukazać dwojgu biednym dzieciom: 15-letniej Melanii Calvat i 11-letniemu Maksymilianowi Giraud. Figura Matki Boskiej została przywieziona z Rzeszowa. Według mieszkańców kapliczkę wzniesiono z dwóch powodów. Po pierwsze, w tym miejscu krzyżują się drogi prowadzące do miejscowości Cedry Wielkie i Pszczółki, po drugie, przestrzeń ta jest również wjazdem do miejscowości Krzywe Koło i wyznacza delimitację. Jest to czwarta kapliczka przydrożna w tym miejscu. Pierwsza została zniszczona w czasie wojny, kolejna (drewniana), wzniesiona po okupacji, nadszarpnięta zębem czasu uległa zniszczeniu, trzecia, ceglana, w swoim kształcie zachowała się aż do generalnego remontu w 1994 roku.

Wznoszenie kapliczek na skrzyżowaniach dróg było zabiegiem ochronnym. Krzyżówki były często uznawane za miejsca demoniczne i niebezpieczne.

⁶ Śliwiny, gmina Tczew, powiat Tczew, parafia Lubiszewo.

⁷ Krzywe Koło, gmina Suchy Dąb, parafia Koźliny.

Według Kopalińskiego skrzyżowanie dróg było miejscem „spotkania z potęgami nadnaturalnymi, transcendentnymi, w czasach antycznych – bogami i nimfami, w średniowieczu i później – ze zmarłymi, zwłaszcza samobójcami, z duchami pokutującymi, widmami, upiorami, zjawami, demonami, czarownicami, które tam, podobnie jak na Łysych czy Babich Górach, zlatywały się na sabaty z diabłami” (Kopaliński 2006, 359).

Na skrzyżowaniu dróg w miejscowości Kuchnia⁸ znajduje się kamienna kapliczka wzmocniona czerwoną cegłą. Obiekt ten jest przykładem kapliczki ochronnej. Jest ona zwrócona w kierunku wału przeciwpowodziowego, miała bowiem zabezpieczać miejscowość przed powodzią. W dolnej, zabezpieczonej szybą wnęce widnieje figura Matki Bożej Niepokalanej, w górnej zaś metalowy krzyż z figurą Jezusa Chrystusa oraz czaszką Adama, na którą spływa krew Zbawiciela. Dach kapliczki jest ośmospadowy, wykonany z czerwonej cegły oraz blaszki, zwieńczony metalowym krzyżem. Obok znajduje się drewniana ramka z informacją: *Kapliczka przydrożna z figurą Matki Bożej wybudowana w latach 30. XX wieku, odbudowana po 1945 roku.*

KAPLICZKI ZNAJDUJĄCE SIĘ NA PRYWATNEJ POSESJI

Kapliczka w przestrzeni prywatnej występuje obecnie najczęściej. Ma to niewątpliwie związek z obowiązującymi otwartymi przepisami prawa budowlanego, które do małej architektury zaliczają m.in. obiekty kultu (kapliczki, krzyże, figury), obiekty architektury ogrodowej (fontanny, wodotryski, posągi) oraz obiekty rekreacyjne (huśtawki, drabinki, zjeżdżalnie). W myśl przepisów zawartych w art. 29 ust. 1 pkt 22 Prawa budowlanego wznoszenie małej architektury nie wymaga pozwolenia na budowę.

Kapliczki jako miejsce uświęcone i naznaczone sacrum mogą pełnić funkcję swoistych znaków hierofanicznych. Jednym ze sposobów udomowienia (zamieszkania) przestrzeni jest jej uświęcenie. Warto wspomnieć o tym, że niemal wszystkie kapliczki są odgródzone płotem czy siatką. W tym zabiegu można dopatrywać się pewnej konsekracji przestrzeni, która polega na odgrózeniu świętego terytorium.

Obszar jest uświęcony i wyłączony z otaczającej go przestrzeni świeckiej za pomocą płotu, nasypu z kamieni lub muru. Ogrodzenia, które wyznaczają świętą przestrzeń, należą do najdawniejszych znanych nam struktur architektury sakralnej. Symbolizują one bowiem ciągłą obecność uświęcającej hierofanii wewnątrz miejsca wyodrębnionego (Bramowski 2003; 44–45).

⁸ Kuchnia, gmina Gniew, parafia Wielkie Walichnowy.

Ciekawym przykładem jest tutaj kapliczka znajdująca się w miejscowości Długie Pole⁹. Kamienna grota powstała 5 lipca 2011 roku, zaś jej poświęcenie nastąpiło 1 maja 2012 roku przez ks. prob. Franciszka Fecko. W grocie umieszczona została gipsowa figurka Matki Boskiej z Lourdes. Kapliczka postawiona została z sympatii i szacunku do tego typu obiektów sakralnych. Respondentka, która jest fundatorem kapliczki, kojarzy ją sobie z dzieciństwem i domem rodzinnym. Gdy zapytałam ją o to, dlaczego zdecydowała się postawić kapliczkę w tym miejscu, odpowiedziała:

[...] u mnie w Krakowskim była grota, jak do szkoły przez las chodziłam, to zawsze grocie mijalam, lubiłam się przy niej pomodlić, dlatego ją postawiłam w ogródku. Lubię czasem na nią popatrzeć, posiedzieć, pomodlić się przy niej. Z rodzinnym domem mi się kojarzy, ja bardzo groty lubiłam zawsze więc i grocie postawiłam.

KAPLICZKI USYTUOWANE W MIEJSCACH POCHÓWKU

Podczas prowadzonych badań terenowych spotykałam się z częstym przejawem braku wiedzy wśród fundatorów kapliczek dotyczącej przestrzeni, w której została ona wzniesiona. Niedokonanie nawet najprostszej analizy historycznej związanej z danym terenem skutkuje niekiedy wznoszeniem obiektów sakralnych w miejscach masowych zbrodni, pochówków lub na terenie dawnych cmentarzy (w tym cholerycznych). Są to oczywiście przypadki jednostkowe, ale mogą dać podstawę do dalszych rozważań dotyczących świadomości przestrzeni i miejsca. Kapliczka we wsi Gręblin w XVIII wieku pełniła funkcję wiejskiej dzwonnicy, na co wskazują drewniane drzwi z tyłu obiektu oraz charakterystyczne wnęki. Na górze kapliczki znajduje się miejsce na dzwon, który miał zawiadamiać mieszkańców o czasie wyjścia w pole i powrotu do domu. Kapliczka spojona wapienną zaprawą została wykonana z czerwonej cegły. Cztery kondygnacje obiektu rozdzielone zostały gzymsami. W jednej z widocznych wnęk umieszczono figurę Matki Boskiej z Lourdes. Dach kapliczki zwieńczony został metalowym, prostym krzyżem. W 1987 roku rodzina Ramusów wzmocniła i zabezpieczyła kapliczkę przed dalszymi zniszczeniami oraz wstawiła figurę Matki Boskiej. Kapliczkę poświęcił ks. Romuald Barańczyk. W miejscu kapliczki wcześniej znajdował się cmentarz rodziny Ziehm. Kapliczka usytuowana została w środku wsi, przy drodze nr 91.

⁹ Długie Pole, gmina Cedry Wielkie, powiat gdański, parafia Giemlice.

KAPLICZKI USYTUOWANE ZE WZGLĘDU NA ZNACZNĄ ODLEGŁOŚĆ
OD KOŚCIOŁA

Ludzie odczuwają potrzebę bycia blisko sacrum, dlatego namiastką miejsca świętego stały się kapliczki bądź krzyże przydrożne. „Doświadczanie przez człowieka religijnego potrzeby kontaktu z rzeczywistością świętą sprawia, że stara się on żyć jak najbliżej miejsc gwarantujących łączność ze strefą transcendentną. Miejsca te Eliade nazywa środkami świata, gdyż w nich dokonuje się przerwanie jednorodności obszaru świeckiego i objawienie absolutnego punktu stałego” (Bramowski 2003, 39).

W Kątach Rybackich¹⁰ na drewnianym krzyżu wzniesiono niewielką kapliczkę skrzynkową. W jej wnętrzu, za szybą, znajduje się ozdobiona kwiatami figura Matki Bożej Niepokalanej. Kapliczka powstała w latach 80. XX wieku, zaś w latach 90. została odnowiona i do tego okresu zatrzymywały się przy niej kondukty pogrzebowe. Krzyż powstał w tym miejscu, ponieważ w miejscowości nie było kościoła (wybudowano go dopiero w 1995 roku).

Takich przykładów jest oczywiście więcej, biorąc pod uwagę potrzebę odprawiania nabożeństw paraliturgicznych¹¹ przez wiernych. Do najbardziej popularnych nabożeństw, które odbywają się pod kapliczkami, zaliczyć można nabożeństwo majowe, odprawiane ku czci Najświętszej Maryi Panny. Znaczenie kultu Matki Boskiej potwierdzają liczne święta obecne w polskim kalendarzu katolickim. Najwięcej z nich odbywa się w maju, czerwcu, sierpniu i wrześniu.

Z każdym rokiem pod kapliczkami lub przydrożnymi krzyżami odbywa się mniej nabożeństw majowych¹². Według respondentów ma to związek m.in. z tym, że nabożeństwa te odprawiane są przed osoby starsze (najczęściej kobiety), a tradycja ta nie jest kontynuowana przez młodsze pokolenia. Gdy w miejscowości jest kościół, nabożeństwo majowe zazwyczaj odbywa się w jego wnętrzu. Kolejnym jest nabożeństwo czerwcowe, które jest liturgicznym kultem Najświętszego Serca Pana Jezusa. W porównaniu z nabożeństwem majowym gromadzi stosunkowo mniej wiernych. Podczas tego nabożeństwa odmawia się litanie do Najświętszego Serca Pana Jezusa. Nabożeństwa czerwcowe najczęściej odbywają się pod kapliczkami, w których znajduje się figura Jezusa Chrystusa, ale nie jest to regułą.

¹⁰ Kąty Rybackie, gmina Sztutowo, parafia Kąty Rybackie.

¹¹ Nabożeństwa paraliturgiczne, do których należą: nabożeństwo majowe, nabożeństwo czerwcowe, nabożeństwo październikowe, dni krzyżowe, litanie, procesje oraz gorzkie żale, mają charakter prywatny i nie są liturgiami obowiązkowymi.

¹² Podczas badań odnalazłam 51 kapliczek, pod którymi co roku odbywają się nabożeństwo majowe, oraz 9, pod którymi nabożeństwo przestało się odbywać w latach 2000.

Boże Ciało jest świętem ruchomym, które jest obchodzone ku czci Najświętszego Sakramentu. Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej wyraźnie wpisuje się również w tradycje wsi. „Słowo procesja z łac. *procedere* znaczy »iść« lub »postępować«. Oznacza więc ruch. Procesja stanowi więc przejście ze świętością przez przestrzeń profanum. [...] Procesje były wydarzeniami szczególnymi. Zawsze towarzyszyły im śpiewy, okrzyki, dźwięki trąb lub innych instrumentów” (Klima 2011, 183). Procesja Bożego Ciała ma charakter teoforyczny – niesiony jest Najświętszy Sakrament. W czasie uroczystości przed kapliczką znajduje się bogato zdobiony ołtarz, przy którym zatrzymuje się procesja.

W czasie prowadzonych badań odnalazłam tylko jedną kapliczkę, pod którą odprawiane jest nabożeństwo październikowe. W miejscowości Turze¹³ odbywa się tzw. różaniec dla dzieci.

Nabożeństwa dają ludziom okazję do rozmowy, modlitwy, kontemplacji. Według respondentów istnieje duża różnica między modlitwą w kościele a pod kapliczką. „Kapliczka jest bardziej nasza”, kościół jest zaś miejscem patetycznym, podniosłym. Światła, obrazy, figury i zdobienia sprawiają, że człowiek czuje dystans, który nie jest tak odczuwalny między figurą a wiernym.

Na podstawie aneksu 1 można przeanalizować częstotliwość występowania nabożeństw oraz święcenia pokarmów¹⁴ w Wielką Sobotę. Wyraźnie widać, że odprawianie np. nabożeństwa majowego nie obliuguje społeczności gromadzącej się pod kapliczką do nabożeństwa czerwcowego i odwrotnie. Widzimy, że pod jedną kapliczką może odbywać się tylko jedna aktywność (np. w miejscowości Długie Pole). Warto zauważyć, że pod żadną z nich w jednym roku nie odbywają się wszystkie nabożeństwa. Na ten stan rzeczy może wpływać wiele czynników: powstanie kościoła, zbyt mała liczba wiernych, stopniowy zanik tradycji wynikający z braku jej kontynuacji (jak np. w przypadku odprowadzania zmarłych do kapliczki).

Analiza materiału badawczego i próba jego uporządkowania według sztywnych kategorii jest procesem niezwykle trudnym. Odtworzenie historii kapliczki ze względu na motywację i powód jej wzniesienia w danej przestrzeni jest czasami po prostu niemożliwe z uwagi na brak konkretnych danych faktogra-

¹³ Turze, gmina Tczew, powiat tczewski, parafia Turze.

¹⁴ Święcenie pokarmów pod kapliczką czy krzyżem zazwyczaj odbywa się w miejscowościach, w których nie ma kościoła, albo wtedy, gdy kościół znajduje się w dużej odległości od wsi. Podczas badań znalazłam miejscowości, w których święcenie odbywa się w świetlicy lub na boisku piłkarskim, np. w miejscowości Radostowo (gmina Subkowy, powiat tczewski, parafia Subkowy). Podczas badań uczestniczyłam w dwóch święceniach w miejscowości Wiatrołom (gmina Miastko, powiat bytowski, parafia Kołczygłowy) i Strzyżyno (gmina Damnica, powiat słupski, parafia Damno).

ficznych czy wiedzę respondentów. Dodatkowo warto zaznaczyć, że w zależności od przyjętych koncepcji zaproponowane w artykule kategorie motywacji i usytuowania mogą ulec zmianie. Owe kryteria przestrzeni rozpatrywane są wyłącznie w kontekście czysto fizycznym, z pominięciem społecznych aspektów wyznaczania czy też kreowania przestrzeni. Mała architektura sakralna jest zjawiskiem niezwykle dynamicznym, wielowątkowym z uwagi na jej zmieniającą się formę, funkcję oraz rolę w życiu danej społeczności. Dzięki wznoszeniu kapliczek sakralizuje się daną przestrzeń, ale sakralizacja nie musi mieć stałego charakteru. To właśnie kapliczka daje poczucie bezpieczeństwa, gdyż figura w niej umieszczona chroni całą miejscowość i wszystkich jej mieszkańców. Kapliczki są często przenoszone w nowe miejsce (ze względu na zmieniającą się infrastrukturę, np. przebudowę drogi czy zwiększenie przestrzeni pod nowe zabudowy), remontowane, odnawiane, a przy tej okazji nierzadko dochodzi do nadania jej nowej, współczesniejszej intencji m.in. z uwagi na szczególne wydarzenia religijno-historyczne, np. wybór kard. Karola Wojtyły na papieża, koniec komunizmu, misje święte, 25-lecie pontyfikatu Jana Pawła II, jego śmierć oraz kanonizacja (Szaszkievicz 2016, 287). Kapliczki nabierają również nowej formy architektonicznej – monumentalne, duże, ceglane zastępowane są mniejszymi budowanymi z cegły bądź płytki klinkierowej, a gipsowa figura – żywiczną figurką ze sklepu z dewocjonaliami.

Mała architektura sakralna odgrywa istotną rolę w życiu społeczności i tym samym ma wpływ na życie religijne mieszkańców. Zauważalny jest również rodzaj szczególnego obowiązku dbania o obiekt sakralny, w tym o jego dekorację – podobnie jak w przypadku kościołów.

Budowa i przyozdobienie kościoła jest jednym z przejawów oraz najbardziej widocznym symbolem solidarnej działalności parafii ku chwale Boga. Piękny kościół jednocześnie daje pełnię zadowolenia estetycznym dążnościom chłopca, stanowi imponującą oprawę religijnych zgromadzeń oraz wzmacnia grozę i uniesienia, jakie wzbudzają wszystkie religijne uroczystości (Thomas i Znaniecki 1976, 221).

Kapliczkom z II połowy XIX i z XX wieku towarzyszą najczęściej kwiaty ogrodowe, świerki, lipy, tuje i bukszpany. Dawniej „roślinność towarzysząca omawianym obiektom była sadzona zgodnie z tradycją chrześcijańskiej symboliki roślin. Zarówno kapliczki jak i krzyże często lokowano w bezpośrednim sąsiedztwie drzew, które oznaczają więź nieba z ziemią” (Rydzewska i Wilkaniec 2013, 90). Częstym motywem są również kamienne grotty pokryte bluszczem, np. z figurą Matki Boskiej. W prostym słownikowym ujęciu bluszcz jest sym-

bolem wieloznacznym, symbolizuje nieśmiertelność, trwałość, wierną pamięć, jak również wieczność i błogość Raju.

Osoby, które zajmują się tymi obiektami, czują potrzebę dbania o pozostawione im dziedzictwo. Jednak najczęściej odnowieniu czy renowacji poddawane są te znajdujące się w otoczeniu domów mieszkalnych lub parafii.

Tym samym trudno jest prognozować, co stanie się z kapliczkami za kilkanaście lat. Możliwe, że ich forma i znaczenie się zmienią. Może kapliczki staną się jedynie pomnikami pamięci? Ceglane i kamienne zostaną zastąpione granitowym pomnikiem? A może ze względu na zanikającą praktykę odprawiania nabożeństw ich funkcja religijna przestanie być dostrzegana?

Tabela 1. Wykaz skrótów (źródło: opracowanie własne)

Skrót	Wyjaśnienie
NM	Nabożeństwo majowe
NCz	Nabożeństwo czerwcowe
BC	Boże Ciało
DK	Droga krzyżowa

Tabela 2. Nabożeństwa odprawiane przy kapliczkach (źródło: własne badania terenowe w 2014 roku)

Miejscowość	NM	NCz / Boże Ciało	DK	Święcenie pokarmów	Inne
Radunica	tak	nie	nie	tak	nie
Trąbki Małe	nie	nie	nie	tak, ołtarz dla młodej pary	
Gręblin	tak, do 2000 roku	nie	nie	nie	nie
Gręblin	tak	nie	nie	tak	nie
Starynia	tak	nie	nie	nie	nie
Skowarcz	tak	nie	nie	nie	nie
Ostrowite	tak, do 2011 roku	nie	nie	nie	nie
Suchy Dąb	tak	nie	nie	nie	nie
Długie Pole	tak	nie	nie	nie	nie
Grabina Zameczek	tak	nie	nie	nie	nie
Koźliny	tak	ołtarz BC	nie	nie	nie
Czatkowy	tak	nie	nie	nie	nie

Miejscowość	NM	NCz / Boże Ciało	DK	Święcenie pokarmów	Inne
Łąki Tczewskie	tak	nie	nie	nie	nie
Tczew	tak	procesja BC	nie	nie	nie
Czarlin	tak	nie	nie	nie	nie
Łoguszewo	tak	nie	nie	nie	nie
Rębielcz	tak	nie	nie	nie	nie
Rębielcz	tak	nie	nie	nie	nie
Żeliszawki	tak	ołtarz BC	nie	nie	kondukty żałobne do lat 80. XX wieku
Ulkowy	tak	co 4 lata ołtarz BC	nie	nie	kondukty żałobne do lat 90. XX wieku
Ulkowy – Wzgórze Nadziei	tak	ołtarz BC	nie	nie	nie
Malenin	tak	ołtarz BC	nie	nie	kondukty żałobne do lat 90. XX wieku
Dąbrówka	tak	nie	nie	nie	nie
Dąbrówka	tak	nie	nie	nie	nie
Kleszczewko	tak	nie	nie	tak	nie
Kolniki	tak	nie	nie	nie	nie
Lubiszewo	tak	nie	tak	nie	nie
Lubiszewo	tak, w gronie rodzinnym	nie	nie	nie	nie
Waćmierek	tak	nie	nie	nie	kondukty żałobne do lat 80. XX wieku
Rukosin	tak	nie	nie	nie	nie
Szczerbęcین	tak	nie	nie	nie	nabożeństwo fatimskie każdego 13. dnia miesiąca od maja do października
Radostowo	tak	nie	nie	nie	nie
Brzuśce	tak	nie	nie	nie	30 maja spotkanie modlitwne w rocznicę śmierci siostry Marty Wieckiej
Rudno	tak	nie	nie	nie	nie
Śliwiny	nie	NCz	nie	nie	nie
Giemlice	nie	ołtarz BC	nie	nie	nie

Miejscowość	NM	NCz / Boże Ciało	DK	Święcenie pokarmów	Inne
Miłobądz	nie	ołtarz BC do 2009 roku	nie	nie	nie

Tabela 3. Nabożeństwa odprawiane przy kapliczkach (źródło: własne badania terenowe w 2015 roku)

Miejscowość	NM	NCz / Boże Ciało	DK	Święcenie pokarmów	Inne
Drewnica	nie	procesja BC	nie	nie	nie
Bronowo	tak, do 2010 roku	nie	nie	nie	nie
Tujsk	tak	nie	nie	nie	nie
Dzierżązno	nie	nie	tak	nie	nie
Tujsk	tak	nie	nie	nie	nie
Żelichowo	tak, do lat 2000.	nie	nie	nie	nie
Rybina	tak	NCz	nie	tak	nie
Chorażówka	tak	nie	nie	nie	święcenie pól
Stegienka	tak, do 2013 roku	nie	nie	nie	święcenie pól
Kąty Rybackie	tak, do lat 90. XX wieku	nie	nie	nie	kondukty żałobne do lat 90. XX wieku
Bystrze	tak	ołtarz BC	nie	nie	nie
Mątowy Wielkie	nie	ołtarz BC	nie	nie	nie
Miłoradz	nie	ołtarz BC	nie	nie	nie
Stogi	tak, do 2014 roku	nie	nie	nie	nie
Cisy	tak	NCz	nie	tak, do 1995 roku: 15 sierpnia – Matki Boskiej Zielnej	
Grobelno	tak	nie	nie	nie	planowane nabożeństwo na 70-lecie powstania kapliczki
Pogorzała Wieś	tak	ołtarz BC	nie	tak	nie
Piekło	tak	nie	nie	nie	nie
Parpary	tak	nie	nie	nie	nie

Miejscowość	NM	NCz / Boże Ciało	DK	Święcenie pokarmów	Inne
Uśnice	Nie	procesja BC	nie	nie	nie
Barcice	tak, do lat 2000.	nie	nie	nie	nie
Ryjewo	tak	nie	nie	nie	nie
Ryjewo	nie	nie	nie	nie	w Niedzielę Palmową mieszkańcy zbierają się pod kapliczką i idą do kościoła
Ryjewo	tak	nie	nie	nie	nie
Rybaki	tak	nie	nie	nie	nie
Mała Słońca	tak	nie	nie	nie	nie
Wielka Słońca	tak, do 2010 roku	nie	nie	tak	nie
Wielki Garc	tak	nie	nie	nie	nie
Międzyłęż	tak	nie	tak	nie	nie
Międzyłęż	tak	nie	tak	nie	nie
Małe Walichnowy	tak	nie	nie	nie	nie
Kuchnia	tak	nie	nie	nie	nie
Baldrom	tak	nie	nie	nie	nie
Tychnowy	nie	nie	nie	nie	msza w intencji rolników
Mątki	tak, do 2010 roku	nie	nie	nie	kondukty żałobne do lat 90. XX wieku

BIBLIOGRAFIA

- Adamowski, Jan, i Marta Wójcicka. 2011. *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bliska-Wodecka, Elżbieta. 2004. „Krajobraz religijny czy święta przestrzeń.” W *Przyroda – człowiek – Bóg*, red. B. Izmailow, 263–269. Kraków: IGiGP UJ.
- Borzyszkowski, Józef, i Alfons Klejna. 2012. *Boże Męki – krzyże i kapliczki na Kaszubach*. Pelplin–Gdańsk: Bernardinum.

- Bramowski, Jacek. 2003. *Sacrum przestrzeni. Symbolika środka świata w ujęciu Micei Eliadego*. Pelplin: Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej Bernardinum.
- Bystroń, Jan Stanisław. 1980. *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Czarnowski, Stefan. 1939. *Podział przestrzeni i jej ograniczenie w religii i magii*. Warszawa: Skład główny „Nasza Księgarnia” Spółka Akc. Związku Nauczycielstwa Polskiego.
- Czerwiński, Tomasz. 2012. *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*. Warszawa: Muza.
- Dymnicka, Małgorzata. 2011. „Od miejsca do nie-miejsca.” *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica* 36: 35–52.
- Eliade, Mircea. 1993. *Sacrum, mit, historia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gajdek, Agata. 2012. „O kapliczkach przydrożnych w krajobrazie Polski.” *Aura* 4: 28–29.
- Jałowiecki, Bohdan. 2011. „Miejsce, przestrzeń, obszar”. *Przegląd Socjologiczny*, tom LX/2–3: 9–28.
- Jałowiecki Bohdan. 2010. *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Klima, Ewa. 2011. *Przestrzeń religijna miasta*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kopaliński, Władysław. 2006. *Słownik symboli*. Warszawa: Rytm Oficyna Wydawnicza.
- Koško, Maria Magdalena. 1999. *Tajemne przestrzenie świętości*. Poznań: Muzeum Etnograficzne Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu.
- Lefebvre, Henri. 1994. *The Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Lefebvre, Henri. 2009. *State, Space, World: Selected Papers*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Odoj, Grzegorz i Andrzej Peć. 2001. „Kapliczka i krzyż przydrożny jako miejsca znaczące.” *Studia Etnologiczne i Antropologiczne* 5: 107–115.
- Pierzynowska, Gertruda. 1999. *Kapliczki i krzyże przydrożne Kociewia*. Tczew–Pelplin: Działalność wydawnicza Zbigniew Gabryszak.
- Rybarczyk, Katarzyna. 2010. „Krzyże i kapliczki przydrożne jako wyróżnik tożsamości kulturowej mieszkańców Żuław.” W *Zachować podcień. Zapisane w krajobrazie i pamięci*, red. A.W. Brzezińska i J. Poczobut, 55–65. Gdańsk–Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne, Nadbałtyckie Centrum Kultury.
- Rydzewska, Agnieszka, i Agnieszka Wilkaniec. 2013. „Kapliczki i krzyże w krajobrazie otwartym i zurbanizowanym Wielkopolski.” *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG* 21: 89–102.
- Seweryn, Tadeusz. 1958. *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Sienkiewicz, Henryk. 2004. „Kapliczki – strażniczki dróg.” *Poznaj swój kraj* 1–2: 22–23.
- Szaszkiewicz, Marta. 2016. „Współczesne intencje stawiania kapliczek na Pomorzu – analiza wyników badań terenowych.” W *Mała architektura Kaszub. Perspektywa antropologiczna*, red. K. Marciniak, 285–296. Gdańsk: Muzeum Narodowe w Gdańsku.
- Thomas, Wiliam Isaac, i Florian Znaniński. 1976. *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Tuan, Yi-Fu. 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Przeł. Agnieszka Morawińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

SMALL SACRED ARCHITECTURE IN THE CULTURAL LANDSCAPE. ANALYSIS OF
THE LOCATION OF ROADSIDE SHRINES IN POMERANIA

SUMMARY

The article is a summary of ethnographic field research conducted in the years 2014–2015 in Powiśle, Żuławy and Kociewie during which over 300 roadside shrines were documented. It is an attempt to organize modern knowledge about the small sacred architecture of Pomerania, including reasons for their construction and location in rural space. The article proposes and discusses on specific examples the categorization of chapel-shrines in view of their place and role in the cultural landscape.

Keywords: Chapel-shrines, small sacred architecture, space, motivations, Pomerania